

СВОБОДА ЗАПОВІТУ ЯК ОСНОВНИЙ ПРИНЦИП СПАДКОВОГО ПРАВА

Ходоба О.І.,

4 курс, юридичний факультет

Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Свобода розпорядження майном на випадок смерті за допомогою заповіту містить в собі один з найважливіших принципів спадкового права – принцип свободи заповіту. Останній, у свою чергу, впливає із загальних принципів цивільного права, а саме принципів дозвільної спрямованості і диспозитивності цивільно-правового регулювання.

В науковій літературі відсутня єдина точка зору з приводу юридичної природи свободи заповіту, оскільки одні вчені стверджують, що дана правова категорія є принципом спадкового права, а інші – ні. Так, Б. Антімонов, Л. Гершонова і К. Граве, характеризуючи основні риси спадкування за заповітом, не називають свободу заповіту принципом спадкового права.

Істинність другої позиції відстоюють, зокрема, В. Васильченко, Н. Глузь, В. Гушін, Ю. Заїка, А. Немков, С. Погрібний, В. Токарева, Ю. Толстой, Є. Фурса, тощо. В. Васильченко і Ю. Заїка, розглядаючи деякі проблемні аспекти, що стосуються спадкування за заповітом, називають свободу заповіту «одним з головних принципів спадкового права».

На думку Я. Ковальчука, основними постулатами, які підтверджують правильність даної позиції є: по-перше, зміст свободи заповіту знайшов своє відображення в конкретних нормах права, тим самим набув юридичного закріплення; по-друге, свобода заповіту містить чіткі ідеї, сутність яких полягає в тому, що тестаментоздатний спадкодавець на випадок настання своєї смерті має право вільно, без якого-небудь примусу, передати в спадок ту або іншу частину власного майна на користь будь-яких учасників цивільно-правових відносин, ігноруючи при цьому передбачену приписами ЦК України черговість закликання спадкоємців за законом; по-третє, відсутність свободи заповіту призведе до настання відповідних юридичних наслідків: право тестаментоздатного спадкодавця на складання заповіту взагалі не існуватиме, тобто, підставою для прийняття спадщини будуть лише безпосередні приписи чинного законодавства України [2, с.364].

Думка Я. Коваленка заслуговує особливої уваги, оскільки він один з перших провів лінію розмежування між «свободою заповіту» та «правом на заповіт».

Законодавець не визначив, що слід розуміти під поняттям «свобода заповіту», у зв'язку з чим ведеться полеміка серед науковців щодо правової сутності даного поняття. Ю. Толстой вважає, що під свободою заповіту слід розуміти право спадкодавця як заповідати своє майно на свій розсуд, так і взагалі не залишати заповіт. Під свободою заповіту, на думку В. Валаха, слід розуміти право заповідача на складання заповіту, а також на визначення майбутньої юридичної долі свого майна на свій розсуд шляхом складання заповіту [10, с. 122].

Однак, наведені вище визначення свободи заповіту розглядають дане поняття суто як право особи складати заповіт, акцентуючи увагу на правомочностях спадкодавця. Тим самим вчені матеріалізують дане поняття, відкидаючи, при цьому, його філософське забарвлення.

Так, К. Маркс зазначав: "... під "свободою заповіту" я розумів не свободу залишати [чи не залишати] заповіт, а свободу складати його, аніскільки не рахуючись із сім'єю". Повністю погоджуємося з думкою вченого, що свобода заповіту не є правом заповідача на складання заповіту, а його волевиявлення та внутрішнє спонукання щодо визначення майбутньої юридичної долі свого майна, на свій розсуд, шляхом складання заповіту.

Свобода як філософська категорія завжди передбачає можливість вибору прийняття рішення, не пов'язаного із зовнішніми

перешкодами, особливо тими, які відходять від інститутів державної влади. Значення свободи полягає не в тому, що вона надає можливість жити без турбот, а в тому, що вона передбачає розвиток можливостей окремої людини, її вдосконалення. Право ж є нормативною формою вираження свободи.

Виходячи з вище сказаного, виникає необхідність співвідношення між собою суб'єктивного «права на заповіт» та «свободи заповіту».

Іммануїл Кант визначав, що свобода людини належить до складу речей у собі, з усіма притаманними їм філософськими характеристиками. На думку Жан Поля Сартра, суть людини - це задум, проект, майбутнє. Людина є тим, ким намагається бути, сама визначає своє майбутнє, проектує долю. Речі, що оточують людину, в принципі не мають суттєвого значення для того, що станеться з людиною пізніше, бо її дії детермінуються не речами (суспільними відносинами, інститутами), а ставленням людини до речей [4, с. 308].

Таким чином, свобода заповіту є внутрішнім переконанням та здатністю людини усвідомлювати можливість розпорядження своїм майном на випадок смерті, не враховуючи обставини об'єктивної дійсності, без впливу будь-якого зовнішнього фактору.

Категорія «свобода» близька до поняття «право» в суб'єктивному розумінні, однак останнє передбачає наявність більш чіткого механізму для реалізації, адже суб'єктивному праву кореспондує відповідний обов'язок держави чи іншого суб'єкта здійснити яку-небудь дію.

Свобода ж, як міра можливої поведінки, є протилежною обов'язку, який є мірою належної поведінки суб'єкта суспільних відносин. З іншого боку юридична свобода не має чіткого механізму реалізації, вона кореспондується із відповідальністю стримуватися від здійснення яких-небудь дій, які порушують дану свободу дій.

Правовий зміст свободи заповіту відрізняється від правового змісту права на заповіт.

Свобода – багатомірна. Сучасне розуміння її вміщує в себе: відсутність перешкод, доступність вибору, ефективну владу, свободу як статус, свободу як самовизначення, свободу робити те, що хочеться, і, нарешті, свободу самоволодіння (self-mastery). Персоніфікація свободи у вигляді вільного акту волевиявлення людини дозволяє виокремити наступні її складові елементи: а) зовнішня свобода, тобто жодна інша особа не може вплинути на внутрішнє переконання особи заповідати своє майно чи лишити загальний порядок спадкування майнових прав; б) внутрішня свобода, що полягає у наявності морально-ціннісних настанов та світоглядних орієнтирів, що формують інтереси і потреби особи, та розуміння шляхів їх вирішення (велике значення при складанні заповіту мають моральні якості та світогляд заповідача); в) наявність вибору та його здійснення через прийняття

рішення на основі власної волі – спадкодавець не рахується з інтересами та бажанням інших осіб при складанні заповіту; г) почуття відповідальності за прийняте рішення та його наслідки – заповідач усвідомлює наслідки його волевиявлення для заінтересованих осіб (не слід, однак, забувати, що спадкодавець не пов'язаний певним зовнішнім присом до вчинення певних дій, а реалізація чи утримання від реалізації, а також спосіб залежать виключно від самовідповідальності особи).

Змістом суб'єктивного права на заповіт є сукупність передбачених законом різних правомочностей, якими заповідач може скористатися, розпоряджаючись власною спадковою масою на випадок невідворотного настання своєї смерті. До таких правомочностей законодавство відносить наступні: право заповідача на призначення спадкоємців (ст.1235 ЦК), право заповідача на визначення обсягу спадщини, що має спадкуватися за заповітом (ст.1236 ЦК), право заповідача на заповідальний відказ (ст.1237 ЦК), право заповідача на покладення на спадкоємців інших обов'язків (ст.1240 ЦК), право заповідача обирати вид заповіту і заповідальних розпоряджень (право складати заповіт подружжя, право на підпризначення спадкоємців, право на секретний заповіт), право встановлювати сервітут у заповіті (ст. 1246 ЦК), право особи змінити уже складений заповіт відповідно (ст.1254 ЦК) [6, с. 379].

Відокремлюють дві складові свободи заповіту. Першою складовою свободи заповіту є можливість вільно у будь-який час особисто складати заповіт, обирати вид заповіту та у будь-який час особисто скасовувати вчинений заповіт та вносити до нього зміни. Слушною є думка І. Жилінкової про виділення в межах другої складової свободи заповіту двох груп : загальні розпорядження, без яких свобода особи бути нереалізованою; особливі розпорядження заповідача [7, с. 139].

Реалізація права на заповіт фізичними особами безпосередньо залежить від встановлених у законодавстві меж свободи заповіту, оскільки така свобода не є абсолютною. Межі свободи заповіту і визначають цінність права на заповіт фізичними особами.

У державах західноєвропейської системи права, обмеження свободи заповіту, відбувається двома способами: резервуванням певної частини спадкового майна; захистом інтересів законних спадкоємців.

У країнах, де можна зустріти перший спосіб обмеження свободи заповіту, усе майно, власником якого є заповідач, утворюють вільну та резервну частки. За тестаментоздатним спадкодавцем закріплюється право на розпорядження тільки тією частиною власного майна, який належить до складу вільної частки. Саме остання може ставати предметом різних правочинів (наприклад, купівля-продаж, дарування, заповіт тощо), вчинених заповідачем з

метою забезпечення належного добробуту своєї родини. Інший обсяг зазначеного майна, який утворює склад резервної частки, зберігається лише за названими відповідним законом фізичними особами, що мають потребу в отриманні достатнього і своєчасного матеріального утримання. Наприклад, такий підхід відображений у цивільних кодексах Франції та Швейцарії [9, с.167].

У країнах західноєвропейської системи права, де практикується другий спосіб обмеження свободи заповіту, тестаментоздатний спадкодавець може розпоряджатися будь-якою частиною власного майна на випадок настання своєї смерті, відсторонивши від участі в процесі спадкування тих чи інших спадкоємців за законом. Однак зазначене правило поширюється на закріплених відповідним законом фізичних осіб, що, як правило, називаючись необхідними спадкоємцями, володіють правом на обов'язкову частку у спадщині. Наприклад, цей підхід залишив свій помітний слід у Німецькому цивільному уложенні та Цивільному кодексі Іспанії [9, с. 168].

Чинний ЦК дещо обмежує свободу заповіту у зв'язку з тим, що спадкодавець мав певні майнові зобов'язання перед визначеним колом осіб, які й наділяються правом обов'язкової частки при спадкуванні за заповітом. Осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, в науці спадкового права України ще називають «необхідними спадкоємцями». Коло суб'єктів, які мають право спадкувати за правом на обов'язкову частку, визначене ч. 1 ст. 1241 ЦК України. До нього входять: малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки. Вони успадковують половину тієї частки, які б вони успадкували за законом.

Основна підстава обмеження свободи заповіту полягає у тому, що держава намагається забезпечити мінімальну соціальну справедливість для членів сім'ї заповідача, захист їхніх майнових інтересів, зокрема щодо майна, в створенні якого вони, можливо, брали участь. Інші ж автори вважають, що існування інституту обов'язкової частки певним чином все ще зумовлене неготовністю держави взяти на себе забезпечення належного рівня матеріального благополуччя для неповнолітніх та непрацездатних громадян, тобто інститут обов'язкової частки у спадщині покликаний здебільшого виконувати соціальну або матеріально-забезпечувальну функцію спадкового права [7, с. 380].

Отже, принцип свободи заповіту є основною базовою засадою, на якій ґрунтується увесь інститут спадкування за заповітом. Крім призначення спадкоємця, заповідач наділений також можливістю позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа потенційних спадкоємців за законом. Свобода заповіту також знаходить свій прояв у наданій законом можливості заповідача на свій розсуд визначати

обсяг спадщини, що має спадкуватися за заповітом. Все-таки обов'язкова частка у спадщині виступає суттєвим обмеженням свободи заповіту, проте таке обмеження зумовлене потребою захисту інтересів найближчих непрацездатних родичів. Таким чином, з одного боку, виконується воля спадкодавця, а з другого боку, захищені ті особи, які потребують допомоги від спадкодавця, незалежно від його ставлення до них.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 11. – С. 461
2. Ковальчук Я. Сутність юридичної природи свободи заповіту// Держава і право. – 2010. – Вип. 49. – С.362-365.
3. *Спадкове* право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: Наук.-практ. посіб./ С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.М. Клименко, С.Я. Рабовська, Л.О. Кармаза та ін.; За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2007. – С. 24.
4. Донченко О.П. Свобода, як всезагальний принцип права / О.П. Донченко // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – № 1-2. – с. 307-310.
5. Ковальчук Я. Доктринальні аспекти юридичного складу свободи заповіту // Держава і право. – 2010. – Вип. 50. – С. 412.
6. Павлюк Н. Свобода заповіту та право спадкування обов'язкової частки: правовий аспект // Держава і право. – 2010. – Вип.49. – С. 379-383.
7. Сібільова С. Свобода заповіту за чинним цивільним законодавством України // Вісник Академії правових наук України. – 2012. - № 2. – С. 131-140.
8. Ковальчук Я. Основні механізми законодавчого обмеження свободи заповіту в державах західноєвропейської системи права // Часопис Київського університету. – 2010. - № 3. – С. 166-169.
9. Демиденко Г.Г.. Історія вчень про право і державу: Підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл. - X. : Консум. – 2007. - 432 с.
10. Розгон О. Обмеження спадкових прав у деяких державах // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2011. - № 3(57). - С. 122.